

ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД УЧАСТІ ПРИСЯЖНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Описано правові традиції України, які сформували концепцію існування в українській правовій системі суду за участю присяжних засідателів. Задекларована Конституцією України участь присяжних засідателів у здійсненні правосуддя в кримінальних справах для правової системи України принципово не є нововведенням.

Ключові слова: суд присяжних засідателів, присяжний засідател, кримінальне правосуддя, судова реформа.

В работе описаны правовые традиции Украины, которые сформировали концепцию существования в системе украинского суда присяжных заседателей. Задекларировано Конституцией Украины участие присяжных заседателей в отправлении правосудия в уголовных делах для правовой системы Украины принципиально не является нововведением.

Ключевые слова: суд присяжных заседателей, присяжный заседатель, правосудие в уголовных делах, судовая реформа.

In this report are described Ukrainian legal traditions, which formed the conception of the court with the jury in Ukraine. The participation of jurors in the administering the law in the criminal justice declared in Constitution of Ukraine principally is not an innovation.

Key words: Jury, juror, criminal justice, court reforms.

В сучасних умовах вдосконалення законодавства України особливу увагу привертають питання запровадження суду присяжних засідателів в Україні. Багато науковців вважають, що суд присяжних засідателів вже існував на теренах нашої держави і мав солідних позитивний досвід своєї роботи. Для створення надійної та ефективної моделі суду присяжних для розгляду кримінальних справ в сучасній судовій системі України слід спочатку детально проаналізувати процес його виникнення і розвитку, порядок формування і процедури діяльності.

Єдності поглядів на історію виникнення суду присяжних досі не існує. Питання історії його виникнення на теренах України залишається малодослідженим. Серед вітчизняних науковців, які займаються вивченням цього питання, ґрунтовними є дослідження В.С. Кульчицького та П.Ф. Щербини.

Більшість наукових джерел стверджує, що історія суду за участю представників громадськості в Україні починається з Судових статутів Російської Імперії 1864 року. На нашу думку, таке твердження є поверхневим і помилковим. Згідно історичних матеріалів цей інститут почав зароджуватись ще з раннього середньовіччя, коли найкращі представники місцевої громади – люди високих моральних якостей, які заслужили загальну повагу і довіру, вирішували справи кримінально-го і цивільного характеру з підвищеним ступенем суспільної небезпеки. З часом

форма такого судочинства знайшла своє закріплення в нормах Руської правди як суд конни чи вервний суд, тобто суд місцевої громади, до складу яких входили так звані судні мужі, старці чи добрі люди.

С.І. Вікторський, розглядаючи участь народу в кримінальному судочинстві, описав форми судів, що існували в минулому. Найбільш давньою формою такого суду, на його думку, були народні збори. Їм на зміну прийшли суди за участю судних мужів, яких змінили станові суди, що з'явилися за часів Петра I і отримали свій розвиток за часів Катерини II. Подальшою формою участі народного представництва у відправленні правосуддя, на думку вченого, були суди з присяжними засідателями¹.

В.О. Ключевський вважав прообразом майбутнього суду присяжних вищу судову інстанцію давнього Новгороду, до якої справи надходили на вирішення чи ревізію від посадника, намісника князя і розглядалися разом з десятьма представниками народу².

Аналізуючи історію права Російської імперії, до складу якої входила переважна частина сучасної України, можна стверджувати, що інститут участі представників народу в суді намісників як присяжних був закріплений у Двінській статутній грамоті 1397 р. Потім це положення відобразилось у Судебнику, прийнятому Іваном III спільно з Боярською думою в 1497 р., де представників народу – цілувальників – можна вважати попередниками присяжних, оскільки мета їх участі в судовому засіданні полягала в контролі за дотриманням статутних грамот. Згідно з ст.38 цього акту в судах, які розглядали найбільш важливі справи, мали бути присутні «староста та кращі добрі люди» без яких «суд неможна чинити». В 1533 р. жителі Новгороду обрали 48 цілувальників (добрі люди, які приносили клятву, цілуючи хрест), кожного місяця четверо з них засідали в суді як представники громади. За Судебником Івана Грозного 1550 р. цілувальники вже не тільки слідкували за правильністю судочинства, а вже повинні були засвідчити своїми підписами протокол судового засідання. Їм наказувалось «у будь-якій справі берегти правду по хрестовому цілуванню без будь-якої хитрості», «бути носіями мирової совісті».

В подальшому цей інститут дістав розвитку у Литовському Статуті 1588 р. У ньому містилися положення про копні суди (громадські суди), які діяли до кінця XVIII ст. Збори громади, що скликалися для розгляду кримінальної справи, називали копою, звідси і назва – копні суди. Членів суду звали коплями, копниками, купниками. А.Й. Пашук заперечує думку про те, що копний суд не судив, а лиш проводив слідство й викривав злочинців. Він стверджує, що такий суд ухвалював вироки, присуджував до кари і приводив їх до виконання³. На основі аналізу історичних джерел є підстави підтримати думку названого автора. Слід відзначити, що громадський суд не був позбавлений класового характеру. На копу сходилися члени громади (в тому числі і жінки), але всі вони повинні були бути людьми «зацними», «віри гордими» – представниками вищих верств громади. Питання про передачу справи на розгляд такого суду вирішував сам скривджений, керуючись звичаєм досягати правди «копою». Таким чином, поступово формувались основи майбутнього суду присяжних з його характерними класичними рисами як найбільш досконалої форми участі представників народу в судовому процесі. Сама ж ідея реформування судової системи виникла ще задовго до 1864 року. Запровадження інституту суду присяжних підтримували ліберальні представники інтелігенції та навіть дворяни, зокрема: С. Десницький, М. Тургенев, М. Чернишевський, В. Одоєвський, О. Унковський.

У 1861 р. з цією метою під головуванням українця С.І. Зарудного була створена комісія, яка вперше використала в законопроектних роботах європейський досвід. Сергія Івановича Зарудного справедливо вважають творцем і палким прихильником суду присяжних. Він відіграв вирішальну роль в обговоренні і становленні цього інституту. У записці «Загальні міркування про склад суду кримінального» С.І. Зарудний так зумів обґрунтувати доцільність створення суду присяжних, що головні думки з даного питання знайшли важливе і впливове місце у поглядах чиновників Державної канцелярії. Такий суд, обґрунтований з різних точок зору, не зустрів серйозних заперечень під час остаточного обговорення основних положень у Державній Раді і, таким чином, був покладений в основу Судових статутів⁴. Провідний ідеолог суду за участю присяжних засідателів С.І. Зарудний, необхідність його створення пояснював «потребою загальної довіри до судових рішень, яка забезпечить їх стабільність і спокій в державі»⁵.

Наслідком роботи комісії була судова реформа, запроваджена 20 листопада 1864 року. Олександр II затвердив чотири реформаторські акти, серед яких був Статут кримінального судочинства. Відомо, що згідно з цим Статутом, справи підлягали розгляду окружним судом у складі або трьох коронних судів, або за участю присяжних засідателів, які визначали винуватість підсудного. Якщо за вчинення злочинів і провин законом передбачалось покарання, пов'язане з позбавленням всіх станових прав або всіх спеціальних, особистих і, за рішенням станових органів, присвоєних прав і привілеїв, такі справи розглядалися не інакше як за участю присяжних засідателів. Незважаючи на деяку обмеженість можливостей суду присяжних у Російській імперії порівняно з аналогічними органами країн Європи і Америки, в ньому втілювались досить демократичні для того періоду засади: незалежність суду, усність і гласність процесу, рівність громадян перед судом, участь суспільства у відправленні правосуддя. В той час суд присяжних розглядав до трьох чвертей всіх кримінальних справ.

Тогочасний суд присяжних був створений на основі французького суду асизів⁶. Однак доцільніше сказати, що введений тоді суд за участю присяжних запозичив певні риси як французького, так і англійського судів. Така модель суду присяжних увібрала в себе все краще, що було в англійській і французькій концепціях суду присяжних. Використання позитивного іноземного досвіду було природним і логічним.

С.І. Зарудний вважав, що для досягнення загальної довіри до суду, особливо кримінального, потрібно відповісти на запитання: за яких умов досягається загальна довіра до судових рішень? До таких умов він відносив: чисельність членів суду; право обвинуваченого відводити суддів; подвійність складу суду, яка включає постійних і змінних суддів⁷. Саме цими змінними суддями були присяжні, які обирались серед місцевих жителів.

Функція представників народу в суді полягала у вирішенні питання про винність чи невинуватість підсудного на основі наявних у суду доказів. Закон не вимагав від засідателів мотивування їх рішення. Рішення мало форму вердикту, тобто відповіді на питання про винність. Закон покладав на головуючого суддю обов'язок проголосити напутнє слово (т.зв. резюме) присяжним засідателям перед їх видаленням для наради в дорадчу кімнату. Головуючий повинен був роз'яснити порядок винесення рішення, нагадати основні обставини справи (які були встановлені в суді), роз'яснити правила оцінки доказів (ст. 801 Статут кримінального судочинства⁸). При цьому було суворо заборонено судді виражати своє особисте ставлення до винності чи невинуватості підсудного.

Для допомоги присяжним засідателям автори Статуту кримінального судочинства хотіли закріпити в додатку до нього основні правила оцінки доказів, які б мали рекомендаційний характер⁹. Але після тривалих дискусій ідея такої інструкції була відкинута. На нашу думку, це було зроблено правильно, оскільки була загроза підмінити закріплену в Статуті кримінального судочинства нову теорію оцінки доказів, що ґрунтувалась на основі внутрішнього переконання, застарілою теорією формальної оцінки доказів.

Вердикт присяжних виносився простою більшістю голосів. Коли голоси поділялись порівну, – виносилося виправдувальне рішення. У випадку винесення обвинувального вердикту присяжні могли зазначити те, що підсудний має право на «пом'якшення покарання», і в такому випадку суд повинен був призначити покарання нижче, ніж передбачене законом. Засідателі також володіли повноваженнями вказати у вердикті про виключення з справи певних обтяжуючих обставин (наприклад, що крадіжка була вчинена без злому; що підсудний не перебував в стані алкогольного сп'яніння; вбивство не було спланованим...тощо). Відповідь присяжних засвідчувалась підписом головуючого члена колегії (старшини присяжних), який обирався в кожній конкретній справі самими присяжними. Після повернення журі в зал судового засідання, їх опитувальний лист передавався головуючому судді для підписання. Рішення присяжних оголошував їх старшина.

Практиці того часу відомі випадки, коли присяжні відмовлялись виносити вердикт. У літературі часто згадується справа австралійського підданого Кара (розглядалась 20 березня 1902 р.), у якій присяжні засідателі заявили, що не можуть дійти до будь-якого рішення і просять суд повернути справу на додаткове розслідування. Як наслідок, справу надіслали до Московської Судової Палати¹⁰.

В Статуті кримінального судочинства було ще одне дуже важливе положення (очевидно запозичене з французького кодексу), яке розвивало принцип змагальності і спрямовувалось на користь обвинуваченого. Воно полягало в наступному: якщо суд одноголосно дійде висновку про те, що присяжні засідателі визнали винним невинну особу, то він має право анулювати такий вердикт. Після цього справа поверталась на новий розгляд у новому складі журі присяжних і вердикт, винесений в цьому випадку, вважався остаточним і не підлягав оскарженню. На основі опрацьованої літератури того часу можна зробити висновок, що така процедура застосовувалась дуже рідко, вона була суто декларативною.

Сторони мали право заявити відвід будь-якій особі з складу суду. Автори Судових статутів 1864 р. в коментарях до них писали: «Однією з найважливіших умов хорошого суду присяжних є надання сторонам можливості для відводу засідателів. Попри те, що присяжні призначаються за допомогою жеребкування, вони не володіють цілковитою довірою з боку обох сторін. Тому слід максимально забезпечити те, щоб і сторона захисту, і обвинувачення визнали їх суддями неупередженими. Отже, загальні підстави для відводу судді є недостатніми для відводу присяжних».

На основі таких же міркувань в ст.655 Статуту кримінального судочинства було правило: «Присяжним засідателям може бути заявлено сторонами відвід без пояснення причин відводу. Це здійснюється шляхом закреслення їх у списку».

Суд присяжних з самого початку існування не мав права розглядати справи про державні злочини. Пізніше, в результаті так званої Контрреформи суду присяжних, на основі Закону від 12 листопада 1866 року, з його юрисдикції вилучено справи, які стосувались преси. Законом від 9 травня 1878 року тимчасово ви-

лучено справи про злочини проти порядку управління. Законом від 7 липня 1889 року у присяжних вилучено справи про службові злочини посадових осіб. Тож, поступово зменшувалась кількість справ, що розглядались за участю присяжних засідателів. За підрахунками О. Бобришева-Пушкіна, на час введення Судових статутів із загального числа 1536 статей Особливої частини Уложення про покарання 470 статей було у юрисдикції суду присяжних¹¹.

Протягом 70–90-х років XIX ст., створена згідно з реформами 1864 р. система загальних судів зазнала нападок з боку царського уряду. Серйозних обмежень зазнали закладені в основу Судових статутів від 20.11.1864 р. принципи судоустрою і судочинства. Особливо явними стали ці тенденції в період розгулу реакції 80–90-х років XIX ст. Вони стали першопричиною судової контрреформи 80-х років, що мала на меті обмежити демократичність судоустрою і судочинства, закладену у 1864 р.

Ця контрреформа торкнулась і суду присяжних. Закон від 12 червня 1884р. допустив чиновників поліції до формування складу присяжних засідателів, зменшив кількість відхилених засідателів з 12 до 6 осіб. Збільшувалось число присяжних у столицях і зменшувалось у провінціях. Закон від 28 квітня 1887 р. удвічі підвищив майновий ценз присяжним засідателям, надав губернаторам право виключати будь-кого з списків без пояснення причини. Н.А. Манассеїн вважав, що особи, які не пов'язані з певною територією і не мають нерухомості чи є матеріально незабезпеченими – малонадійні присяжні і недостатньо серйозно відносяться до своїх обов'язків¹². Під впливом аргументу доцільності економії часу, на 28-му році існування цього суду, необов'язковою стала процедура приведення до присяги присяжних.

В 1903 р. вийшло роз'яснення Сенату, у якому відзначалось, що присяжні не мають права виправдовувати обвинувачених, які зізнались (голови суду повинні кожен раз про це нагадувати присяжним у своєму напутньому слові), а захисники, які переконують, що за вказаних умов можна виправдати підсудного, підлягають дисциплінарній відповідальності. Можна сказати, що таке роз'яснення фактично перекреслило всі ті демократичні засади, які започаткували статути 1864 р.

З метою пристосування суду присяжних до умов нового державно-політичного устрою, а також усунення перешкод, викликаних застарілим характером деяких статей Судових Статутів, в Україні велась законопроектна робота. Першим був законопроект члена Кам'янець-Подільського суду П. Науменка, у якому під кутом зору реформування устрою кримінальної юстиції передбачались і певні зміни щодо юрисдикції суду присяжних. Але реформуванню суду присяжних завадили зміни влади в державі.

Перш за все, слід наголосити на тому, що твердження про скасування після Жовтневої революції 1917 р. суду присяжних¹³ є помилковим. Історичні матеріали свідчать про те, що цей інститут існував на наших землях аж до 1920 року.

Постановою Народного Секретаріату Української Республіки «Про уведення Народного суду» від 17(4) січня 1918 р. цей інститут було скасовано. Однак, вже у лютому, після відновлення влади Центральної Ради, Міністр юстиції видав постанову про оголошення всіх радянських судів недійсними і про відновлення дії попередньої системи судів. На засіданні 2-го правничого з'їзду, який відбувся в 1918 році, було розглянуто питання про необхідність об'єднання колегії присяжних засідателів з колегією професійних суддів. Проте ця пропозиція розглядалась під кутом зору усунення присяжних від вирішення питання права, що передбача-

ло, на думку фахівців, значну кількість виправдувальних вироків. До вирішення цього питання приступив вже новий уряд П. Скоропадського, однак воно фактично і не було вирішене.

Подальше вдосконалення інституту суду присяжних відбувалось вже за часів Директорії. В цей період насамперед намагались вирішити проблему зі складанням списків засідателів, оскільки саме неналежне складання списку негативно впливало у подальшому на роботу суду та вердикт суду присяжних. Тому розпочалась активна законопроектна робота щодо вдосконалення діяльності цього інституту. Однак, вже за часів ЗУНР був виданий Закон «Про тимчасове припинення діяльності суду присяжних», яким була припинена діяльність цього інституту правосуддя у зв'язку з умовами воєнного часу¹⁴.

Отже, на українських землях суд присяжних поширювався поступово. Згідно Судових статутів він вводився поетапно. Найперше, в 1867 р., був втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського судів, які територіально знаходились ближче до центру імперії. Найпізніше, у 1880 р., суд присяжних отримав практичне застосування на теренах Правобережної України – у Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому судах¹⁵.

В Австро-Угорській імперії, до якої входила Галичина і Буковина, суд присяжних був запроваджений конституційним законом про судову владу. У тій частині України, яка відійшла до Польщі в 1921 році суд присяжних був введений на підставі Конституції Польщі 1921 року і закону про судоустрій загальних судів 1928 року¹⁶.

Дослідження процесу становлення і розвитку суду за участю представників народу у судовій системі України різного періоду дає можливість зробити висновки про те, що цей судовий інститут посів провідне місце у національній системі судоустрою і судочинства, незважаючи на низку факторів суспільного, економічного і політичного характеру, що чинили негативний вплив на його діяльність. Він отримав свій подальший розвиток, зокрема: велась активна законопроектна робота, спрямована на вдосконалення діяльності суду присяжних. Однак втіленню її в життя завадив брак часу.

1. *Викторский С.И.* Русский уголовный процесс. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Право, 1912. – С. 29. 2. *Ключевский В.О.* Курс русской истории: Ч. 1. – М.: Юрид. лит., 1911. – С.54. 3. *Пауш А.Й.* Організація судів на Україні в другій половині XVII століття. – Х., 1961. – С. 26. 4. *Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О.* Фундатор судової реформи у царській Росії С.І. Зарудний та суд присяжних // Право України. – 2004. – № 8. – С. 14–115. 5. *Еришов В.В., Халдеев Л.С.* Проблемы рассмотрения уголовных дел судом присяжных// Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 77. 6. *Чельцов-Бebutov М.А.* Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. – М.: Госюридиздат., 1957. – С. 755. 7. *Кульчицький В., Бойко І., Сидорчук О.* Фундатор судової реформи у царській Росії С.І. Зарудний та суд присяжних // Право України. – 2004. – №8. – С. 115. 8. *Чельцов-Бebutov М.А.* Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. – М.: Госюридиздат., 1957. – С. 789. 9. *Розін Н.* Уголовное судопроизводство, изд. 3-те – СПб, 1916. – С. 345. 10. *Михайлова Т.* Рассмотрение уголовных дел с участием присяжных заседателей // Законность. – 1994. – № 3. – С. 48. 11. *Кульчицький В., Сидорчук О.* Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. // Право України. – 2003. – № 6. – С. 125. 12. Судебная реформа в прошлом и настоящем. – М: Статут; РАП, 2007. – С. 331–332. 13. *Юридична енциклопедія.* 5-й т. / За ред. Шемшученка Ю.С. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2003. – С. 139. 14. *Музиченко П.П.* Історія держави і права України: Навч. посіб. – 3-те.,стер. – К.: Т-во «Знання»,

КОО, 2001. – С. 251. **15.** *Кульчицький В., Сидорчук О.* Суд присяжних і наукова думка про нього в Україні після судової реформи 1864 р. // *Право України.* – 2003. – № 6. – С.125. **16.** *Куцин М.М.* Суд присяжних: законодавче закріплення і проблеми впровадження у кримінальне судочинство України // *Адвокат.* – 2006. – № 2. – С.20.